

Е. О. СИМОНОВИЧ

З приводу черняхівських трупоспалень з розсіяними кісточками

В археологічній літературі давно є відомості про існування особливого виду черняхівських поховань з трупоспаленням. Повідомлення про цей обряд, виявлений в останні роки, вміщуються у збірниках ІА АН УРСР. На підставі тверджень Є. В. Махно виходить, що в черняхівській культурі переважає цей специфічний обряд, стародавні кладовища черняхівської культури постають як могильники з тисячами чи сотнями не відзначених археологами поховань, що докорінно міняє демографічні висновки про чисельність і густоту заселення України в II—IV ст. н. е.

Є. В. Махно підвела деякі підсумки про чисельність поховань із спаленням з розсіяними кісточками. У могильнику Писарівка розкрито 86 м², виявлено 45 поховань, з них — 2 трупопокладення і 43 із спаленими і розсіяними кісточками, які складають 95% від всіх поховань; Компаніївці — 52 000 м², виявлено 467 поховань, з них — 41 трупопокладення, 87 трупоспалень звичайного типу і 339 поховань з розсіяними кісточками, тобто біля 72%; Соснова — 157 м², виявлено 245 поховань, з них — 3 трупопокладення і 8 трупоспалень звичайного типу, решта — 234 спалення з розсіяними кісточками, що розміщувалися на могильнику в чотири яруси; Успенка — розкрито 1444 м², виявлено 1662 поховання, з них — 1 трупопокладення, 2 спалення в урнах і 1628 поховань з розсіяними кісточками, майже 98% всіх поховань¹.

Навіть не залучаючи інші розкопані пам'ятки, з названих вище могильників уже зараз маємо 2244 нових по типу поховань з розсіяними кісточками. Крім перерахованих, Є. В. Махно відмічає пункти в Новоселівці, Переяславі-Хмельницькому, в Стецівці і поблизу сіл Ступки і Свердловико².

Майже кожен археолог, який досліджував черняхівські могильники, відмічав, поряд з урновими, підурновими, «підчерепковими» похованнями із спаленням — менш виразні ями поховання двох типів. Це поховання з більш чи менш значними компактними купками перепалених людських кісток. Не виключено, що спочатку їх складали в шкіряний або матерчатий мішок, який потім зітлів. Поруч з ними фіксуються сліди спалень, де кальциновані кістки розкидані на порівняно великому просторі, інколи сконцентровані в окремих місцях. Ті чи інші ями поховання супроводжуються кількома ліпними чи гончарними черепками від посудин черняхівської культури, а іноді і іншими предметами (фібули, намистини, пояси пряжки, ножі, пряслиця). Вони трапляються на невеликій, до 1 м, глибини і залягають в пластах чорнозему. Тому поховальні ями дуже важко виявити. Н. М. Кравченко, при класифікації черняхівських поховань із спаленням, виділила в окремий варіант поховання Косанівського могильника із розосереджено лежачих на великій площі перепалених кальцинованих кісточок. Розміщення решток спалення дозволяє встановити розміри заглибин, де вони знаходились змішані з землею і фрагментами кераміки. Ці спалення іноді виступають суцільним масивом і важко відрізнити межі окремих поховань³.

В мілоградській культурі раннього залізного віку, в неглибоких ямках різної форми, зустрічаються залишки поховань із спаленням, що вміщують зменьку кісток. Супровідний інвентар небагатий і складається з кількох уламків кераміки. Досить часто в могили клали каміння і необпалені кістки тварин⁴.

¹ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, 1, с. 87—95; Махно Є. В. Нові розкопки Успенського могильника.— В кн.: Археологічні дослідження (далі—АД) на Україні в 1969 р. К., 1972, с. 214—220; Махно Є. В., Сикорський М. И., Бузян Г. Н. Могильник черняхівської культури у с. Соснова.— В кн.: Археологические исследования (далі—АИ) на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 135—136; Махно Є. В. Разведки Левобережного обряда.— В кн.: АИ на Украине в 1967 г. Киев, 1968, с. 198—204.

² Махно Є. В. Раскопки на могильнике у с. Успенка и погребальный обряд черняхівської культури.— В кн.: АИ на Украине в 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 94.

³ Кравченко Н. М. Косановський могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.).— МИА, 1967, № 139, с. 102.

⁴ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, с. 44—46.

Звертаючись до зарубинецького обряду поховання, простежується переважання в Подніпров'ї довгих ям, які існували з округлими. Уламки перепалених кісток частіше «зсіпані в невелику кульку, іноді розкидані по дну ями»⁵. Поховання із спаленням київського типу — це ямки діаметром 0,40—0,70 м «з невеликою кількістю кальцинованих кісток, змішаних з залишками поховального вогнища». Супроводжуючими предметами були уламки кераміки та інших речей, необпалені кістки тварин⁶.

Серед пам'яток черняхівської культури також неодноразово знайдено біди на кальциновані кістки поховання, в тому числі і урнові. Крім того, встановлене існування своєрідних кенотафів, коли посуд і речі закопані на невелику глибину, відтворюють поховання із спаленням, але самі кістки відсутні. Цікаво, що такого роду «поховання» відомі від Посейм'я (Залощанський могильник)⁷ до берегів Чорного моря (Коблево)⁸. І нарешті, нагадаємо, що уже давно у черняхівській культурі зафіксовані могильники, де переважав обряд трупоспалення.

Отже, на користь визнання, як археологічного факту, поховань з розсіяними кісточками вказують наведені прецеденти з могильників тих же, чи близьких історичних періодів, де простежуються всі елементи нововідкритих поховань.

Що ж собою являють, за описом Є. В. Махно, черняхівські поховання з розсіяними кісточками? Це неглибокі, частіше до 1 м ями, які зустрічаються і в чорноземі. Заглиблення інколи розміщувалися кількома ярусами, перекриваючи одне одного, і простежуються навіть над ямами з трупопокладеннями. За формою ями округло-овальні, розмірами від 0,40 × 0,60 м до 0,90 × 1,40 м, згідно з матеріалами могильника в Успенці. Поховання розміщені близько між собою. Відзначені випадки розміщення їх рядами. У загальному заповненні ям трапляються одиничні кальциновані кістки. Більшість поховань безінвентарні (2/3 і більше). В них буває лише «подріблений інвентар» і зрідка трапляються одиничні посудини, фібули, пряжки, пряслиця та ін. Спалення відбувалися, очевидно, на стороні.

Є. В. Махно вважала подібні могили властиві землям центрального середньодніпровського варіанту черняхівської культури⁹. Поки що такі могили траплялись на Лівобережних пам'ятках, тобто там, де проводила розкопки Є. В. Махно. Вона не зовсім зрозуміло приєднує до них такі правобережні пам'ятки, як Черняхів, де В. В. Хвойко вбачав лише сліди поховань із спаленнями зруйнованих внаслідок земляних робіт і розорювання могильника¹⁰. Такі ж сліди трапляються і на Ружичанському¹¹, Журавському¹² та Косанівському¹³ могильниках.

Хронологічно такі трупоспалення характеризують, на думку Є. В. Махно, пізню стадію розвитку культури полів поховань черняхівського типу, коли розповсюджуються неспалені ґрунтові майже безінвентарні поховання з західною орієнтацією кістяків. Датування підкріплюються стратиграфічними спостереженнями, випадками перекривання однієї могили іншою і деякими речами, наприклад, двоштитковою фібулою з Успенського могильника¹⁴.

На жаль, жодна з рис, властивих черняхівським похованням з розсіяними кісточками, не може не викликати сумнівів як певна ознака, що ставить під сумнів явище в цілому.

Могильні ями і їх виявлення — це перша проблема. Весь досвід археологів, яким доводилося виявляти і простежувати ями на невеликій глибині в чорноземі, вказує на невірогідність викреслення і сфотографованих уже після розчистки могильних ям. В. О. Довженко, Ю. А. Липкінг та інші, які були присутні на розкопках Є. В. Махно, вказували на фантастичність ям, які ніби простежуються. Тим менше можна поклатися на робітників, які преміюються грошима за виявлення ним у складних ґрунтових умовах, в порізаних численними кротовинами землі.

⁵ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, Д1—19, с. 14.

⁶ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, 19, с. 68—69.

⁷ Липкінг Ю. А. Залощанский могильник.— В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 7.

⁸ Симонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы.— В кн.: Могильники черняховской культуры, с. 69.

⁹ Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника.— В кн.: АИ на Украине в 1968 г., Киев, 1971, с. 214—218; Махно Е. В. Нові розкопки Успенського могильника.— АД на Україні в 1969 р., 1972, с. 217—220; Махно Е. В. Исследования последних лет на могильниках черняховской культуры в Среднем Поднепровье.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов (тез.), ч. 3. Киев, 1975, с. 48.

¹⁰ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЗРАО, 1901, т. 12, с. 174.

¹¹ Винокур И. С. Ружичанский могильник.— В кн.: Могильники черняховской культуры, с. 125.

¹² На Журавському могильнику переважали трупопокладення (124), знайдено лише одне трупоспалення. Причина полягала у змиванні верхніх розорених пластів ґрунту разом з неглибоко розміщеними спаленнями, внаслідок чого і поховання з трупопокладеннями тут виявлені на невеликій глибині.

¹³ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 102—103.

¹⁴ Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника, с. 217, рис. 1.

Всьому досвіду вивчення черняхівських могильників суперечить спостереження про розміщення ям з трупоспаленням на стародавньому кладовищі рядами. Навіть черняхівський могильник, як приклад такого роду розміщення могил рядами, не мав регулярності в розміщенні поховань¹⁵. Умовно позначені ряди і на Будештському могильнику і т. д.¹⁶

Нетипове для черняхівських могильників і розміщення могил ярусами одна поверх іншої, та ще й з частими випадками взаємного перекриття, в тому ж числі і накладення на могили з трупопокладеннями¹⁷. При підготовці Зводу археологічних джерел, присвяченого черняхівському обряду поховання, на 300 могильників припадало не більше 30 випадків руйнування однієї могили іншою.

Не можна пояснити, чому за кількістю і вагою кальцинованих кісток різко відрізняються раніше відомі поховання із спаленнями і виявлені у розкопках Є. В. Махно. Навіть згадувані нами і виділені Н. М. Кравченко в особливий варіант поховання з розосередженими кісточками дають значні кісткові залишки¹⁸, що було відзначено ще при перших розкопках суцільною площею нижньодніпровського могильника біля с. Вівчарне Придніпровського радгоспу¹⁹. Звичайно, можна припустити, що дитячі кістяки згоряли майже до тла. Але і тут, в більшості відомих нам випадків, кісткових решток достатньо навіть для визначення дитячого віку померлих (зберігаються коронки молочних зубів, фрагменти довгих кісток та ін.). Не випадково Т. І. Алексеева, ґрунтуючись на порівняно невеликих кремованих кісткових залишках із Рижівського могильника, визнала придатними для аналізу з 62 трупоспалень 56, в яких визначаються навіть стать і вік²⁰. Встановлено, що після кремації кістки, які збереглися, становлять біля 1% ваги кістяка, кальциновані кістки дорослих важать біля 100 г, а дітей — 16 г²¹. Виникає питання, чому поховання з розсіяними кісточками не відповідають наведеним нормам. Якщо ж навіть допустити, що використовувалась більша кількість палива для кремації на дніпровських лівобережних могильниках, або ж передбачити вживання пристроїв для спалювання трупів замість споруд відкритого типу²², однаково неясно, чому частину померлих спалювали старим способом, а інших похованих на цьому ж могильнику перепалювали майже повністю. Під час розкопок не знайдено і критих печей для кремації померлих.

Нарешті неясним є постачання черняхівських поховань «подрібненим» інвентарем, тоді як в усіх могилах звичайного типу не виявлено слідів наявного подрібнення речей. Їх інколи розбивали і ламали при перекопуванні могил, але це зовсім інше питання. Швидше за все, покладений в могилу з трупоспаленням черепок чи фрагмент якоїсь іншої речі просто повинен був символізувати цілу, так би мовити *Pars pro toto*. Якщо ж при тривалі і поминанні померлих над місцем їх поховання залишалися якісь речі чи розбитий посуд, то не обов'язково їх вважати інвентарем з поховань із розсіяними кісточками.

І, нарешті, наш досвід вказує не на користь зв'язку ямних ґрунтових поховань з трупопокладеннями, які мали західну орієнтацію зі спаленнями з розсіяними кісточками, що, очевидно, потребує перевірки. Але картографування останніх могил Компаніївського могильника, подане Є. В. Махно, показує концентрацію дрібних окремих кальцинованих кісточок або ж передбачених нею особливого типу спалень по периферії відносно розміщення основних могил²³. «Західні» ж трупопокладення, як видно з розкопок могильників, зосереджені в одній з сторін відносно «північних» поховань.

Таким чином, з одного боку, ми зіткнулись з авторитетом дослідника і з деякими прецедентами на могильниках, близьких за часом черняхівській культурі. З другого боку, все це суперечить всьому досвіду археологічних робіт на черняхівських могильниках, де не засвідчена більшість рис, що характеризують поховання з розсіяними кісточками.

Чи можливе розв'язання виниклої проблеми? Відповідь може бути одна. Необхідно використовувати методичний досвід і організувати колективні консультації. Досвід застосування колективних консультацій при виявленні, наприклад, важливих палеолі-

¹⁵ Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.).— МИА, 1964, № 116, с. 65, 69, рис. 1; Сымонович Э. А. Новые работы в селе Черняхове.— МИА, 1967, № 139, с. 13. Ряди поховань на плані В. В. Хвойки пов'язані з трапезями, якими копався могильник.

¹⁶ Рикман Э. А. Погребальные обряды Будештского могильника.— В кн.: Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. Кишинев, 1964, с. 107—108, рис. 1, а.

¹⁷ Там же, с. 108.

¹⁸ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 135, табл. XX, 12—19.

¹⁹ Сымонович Э. А. Раскопки могильника у с. Овчарни совхоза Приднестровского на Нижнем Днепре.— МИА, 1960, № 82, с. 302—303, рис. 11.

²⁰ Кротокин В. В. Исследование черняховских памятников в Среднем Побужье и Среднем Поднпровье.— АО 1967 г. М., 1968, с. 228—229.

²¹ Алексеева Т. И. Антропологический анализ костных остатков из могильников с трупосожжениями черняховской культуры.— СА, 1975, № 1, с. 264—270.

²² Тимощук Б. А., Винокур И. С. Памятники черняховской культуры на Буковине.— МИА, 1964, № 116, с. 192, рис. 6.

²³ Махно Е. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В кн.: Середні віка на Україні. К., 1971, 1, с. 30, рис. 2, 4.

тичних відкриттів, давно практикується. Палеолітичні сенсації перевіряють на місці найдосвідченіші археологи, геологи-четвертинники, палеозоологи і, якщо необхідно, антропологи. Для черняхівської культури також слід проявити ініціативу по створенню комісії в таких питаннях, які не можна вважати лише особистою думкою вченого і які стосуються взагалі методики польових досліджень. При цьому слід зауважити, що Є. В. Махно на останній Науковій конференції ІА АН УРСР в Дніпропетровську не заперечувала проти адаптації комісією наукового відкриття, яке співставлялось з даними про поховальний обряд придніпровських полян²⁴. Якщо ж більше десяти років на сторінках преси утверджується нове явище в такій важливій для слов'янського етногенезу галузі як вивчення черняхівської культури і характеристики її найпізнішого етапу, то відкриття слід піддати ретельній перевірці і прийняти як новий факт науки або назавжди його відкинути.

²⁴ Махно Е. В. Исследование последних лет на могильниках черняховской культуры в Среднем Приднепровье..., с. 48.